

Kiss László

A FEJLŐDÉS- ÉS EVOLÚCIÓS ELMÉLETEK NÉHÁNY „TUDOMÁNYOS” KÉPVISELŐJE A HOSSZÚ 19. SZÁZADBAN

„A 19. századi Európát minden korábbit felülmúló dinamizmus jellemzi. Európa soha nem látott erőktől vibrált: műszaki-technikai, gazdasági, kulturális, interkontinentális erőktől... A nyers erő önmagában az erény rangjára emelkedett, akár az evolúció közkeletű formájában, amely szerint »a legerősebb marad életben«, akár a történelmi materializmus formájában, amely szerint végül a legerősebb osztály diadalmaskodik, akár az Übermensch, a felsőbbrendű ember kultusza vagy az imperialista elmélet és gyakorlat formájában”.¹

Norman Davies találó jellemzése a hosszú 19. századot a nyers erő koraként aposztrofálja, de arra is rámutat, hogy az erő dinamizmusával karöltve ez az időszak az általános fejlődés és haladás, a „revolúció”-val szembeállított „evolúció” időszaka is volt. Erről tanúskodnak a gombamód szaporodó fejlődés- és haladás-elméletek, s a 19. század második felében azok a – többnyire darwini, biológiai evolúciós nézeteket áltudományos módon „továbbfejlesztő” – szociáldarwinista nézetek is, amelyek a természettudományokból, főként a biológiából kiindulva, átítatták nemcsak a szárnyait bontogató szociológiát, hanem a társadalomtudományok más ágazatait is. Gyengébb vagy erősebb mértékben a tudományos és a hétköznapi gondolkodásba ugyanúgy behatoltak, mint a politikába, a kultúrába vagy az általános modernizáció természettudományoktól legtávolabbi területeire is. A 19. századnak, a történelem leghosszabb századának tehát – kimondva vagy kimondatlanul – fő jelszava az általános fejlődés lett.²

¹ Davies, Norman: Európa története. Osiris/2000. Bp. 2001. 709.

² Benedek István: A tudás útja. Magyar Könyvklub, Bp. 1994. 238. (A továbbiakban. Benedek) –

Fejlődés- és haladáselméletek a hosszú 19. század első felében

Már az ókori görög és római bölcseleket, Platón, Seneca és másokat is foglalkoztatta a fejlődés és a hanyatlás problematikája. A klasszikus bölcsélet visszavisszatérő, kedvelt témája Hésziodosztól (i.e. 7. sz.) kezdve ugyan a teremtés, illetve az édenkert – tulajdonnéküliséget, bőséget és békét nyújtó – tökéletességével kezdődő emberi történelem hanyatlása, az „aranykor” óta bekövetkezett romlása volt, de a „boldog aranykor”-hoz való „örök visszatérés”, az előre haladó, lineáris fejlődés gondolata sem volt tőlük idegen.³ **Szent Ágoston** (354–430), amikor az ember belső fejlődéséről, pontosabban az emberi tudás különböző fejlődési szakaszairól elmélkedett, rámutatott e fejlődés szükségszerűségére, mivel a teremtés során Isten felruházta az eredendő bűnt elkövető, tökéletlen embert a fejlődés képességével. Az ágostoni fejlődésgondolat 12. században megjelenő, három lépésű felfogása egészen a 18–19. századig meghatározó hatással volt, elsősorban a nyugati gondolkodásra.⁴ Az „aranykor” gondolata sem veszett ki az európai tudatból.

A 14–16. században a reneszánszkori itáliai és a – földrajzi felfedezések hatására a világ távoli tájain különböző fejlődési fokokon álló népekkel, kultúrákkal szembesülő – nyugat-európaiak új módon fogalmazták meg a hanyatlás és fejlődés kérdését. Úgy látták, hogy a történelemnek, a civilizációknak felemelkedő és hanyatló szakaszai egyaránt lehetnek. **Giambattista Vico** (1668–1744) kidolgozta az első nagy történelemfilozófiai rendszert. Meglátása szerint az emberi történelmet ugyan az isteni akarat irányítja, de közvetett módon, a történelmet közvetlenül alakító embert eszközként felhasználva. Az Isten tehát mintegy elrejtőzik abban a végső célja felé haladó történelemben, amelynek felemelkedő három stádiumát (corso) – istenek (vallások, mítoszok), hősök (mondák), emberek (próza, történelem) – a hanyatlás (ricorso) követi. Ezután azonban ismét felemel-

A 19. századot Eric Hobsbawm nyomán előszeretettel nevezik a forradalmak és a töke, a kettős forradalom vagy az ideológiák (liberalizmus, konzervativizmus, nacionalizmus, szocializmus) korának is.

³ Politikai filozófiák enciklopédiája. Kossuth, Bp. 1995. 129. (A továbbiakban: Politikai filozófiák enciklopédiája); *Bánkuti Zsuzsanna – Both Mária – Csorba F. László – Horányi Gábor*: A megőrzött idő. Természet – Tudomány – Történet III. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 2012. 17. (A továbbiakban: *Bánkuti-Both-Csorba...*) – Az antikvitásban megjelent elképzelések szerint az emberiség fejlődése a gyermek-, a felnőtt- és az öregkor egymást követő szakaszain át halad. *Lévy-Strauss, Claude*: Faj és történelem. Napvilág, Bp. 1999. 24. (A továbbiakban: *Lévy-Strauss*)

⁴ Természetesen azzal a különbséggel, hogy az isteni szükségszerűséget a feltételezett természeti, illetve az emberi szükségszerűség vette át, mint pl. Kantnál, Condorcetnél, Hegelnél, Comtenál vagy Marxnál. A fentiekre lásd: A politikai filozófiák enciklopédiája, 129–130.; *Pipes, Richard*: A kommunizmus. Európa, Bp. 2004. 11–13. (A továbbiakban: *Pipes*)

kedés következik. A végpont ugyanis egyúttal újakezdés is, ami a továbblépés lehetőségét teremti meg.⁵ A „viciói spirál” szerint tehát a történelem nem önmagába visszatérő, önmagát ismétlő kör, hanem állandóan emelkedő, spirális folyamat.

A felvilágosodás gondolkodói – különbözőségeik ellenére – optimisták hittek az egyenes ívű, előre haladó fejlődésben (bár még sokkal később is alig tettek különbséget a „fejlődés” [evolúció], a „haladás” [progresszió] és a tökéletességre való törekvés [perfekcionizmus] között). Az emberi természet fejlődéséről viszont hagyományosan úgy vélték, hogy – mivel a testnek is, a léleknek is a Teremtő adott formát – a lélek a születéskor beléültetett, kész eszmékkel és értékekkel van tele, vagyis az emberi természet megváltoztathatatlan.⁶

A „kettős forradalom” sokirányú hatásainak köszönhetően azonban a fejlődésnek számos új, ideológiailag is eltérő értelmezése alakult ki. Néhány évvel a francia forradalom kirobbanása után (Marie-Jean-Antoine-Nicolas-Caritat, marquis de) **Condorcet** *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos történetében* már úgy látta, hogy a történelem fejlődése nem más, mint az ember morális és intellektuális képességeinek, valamint szabadságának a kibontakozása. Tökéletesedésének sem a természet, sem egyéb korlátozó hatalom nem szabhat határt. A haladás tehát határtalan és visszafordíthatatlan. Az ember – a múlt tapasztalatai alapján – nagy bizonyossággal képes előre megjósolni az emberi nem sorsát is, amely a nemzetek és népek közötti egyenlőtlenségek megszüntetésének, az egyenlőség népen belüli kibontakozásának, valamint az ember valóságos tökéletesedésének irányába tendál.⁷ „Elkövetkezik tehát az a pillanat, mikor a nap már csak szabad, az értelmükön kívül más urat nem ismerő emberekre fog világítani...”⁸. Egy-egy ország lakói saját ismereteik segítségével kormányozzák majd magukat. Valóságos egyenlőség születik, amely azt is magával hozza, hogy az emberek „nem kényszerülnek többé arra, hogy gépiesen csupán egyetlen mesterség fogásait, egyetlen foglalkozás megszokott munkáját ismerjék...”⁹

A „ideológiák korá”-nak is méltán nevezett 19. század egyik meghatározó eszméje a liberalizmus volt, amely a gazdaság és a(z) – politikailag egyenlő jogokkal rendelkező (de gazdasági helyzetükben különböző) – egyének szabadságát,

⁵ Bánkuti-Both-Csorba..., 17-18.; SHatlasz. Filozófia. Springer-Verlag, Bp. Berlin. 1993. 130-131. (A továbbiakban: SHatlasz) – Vico és a kultúrtörténet viszonyára lásd még *Berlin, Isaac*: Az emberiség göcsörtös fája. Európa, Bp. 1996. 37-74.

⁶ Pipes, 16.

⁷ Condorcet, Marie Jean Antoine Nicolas de: *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története*. Gondolat, Bp. 1986. 30-31., 239-240. (A továbbiakban: Condorcet) – Condorcetre lásd még *Ludassy Mária*: Négy arckép. Szépirodalmi, Bp. 1989. 135-212.

⁸ Condorcet, 245.

⁹ Uo. 249. – Ez utóbbi gondolat is feltűnik néhány évtized múlva a francia utópista szocialistánál, Charles Fourier-nél, majd Karl Marxnál.

állami beavatkozástól mentes „szabad versenyt” hirdette, nemkülönben a képviseleti rendszert és az egyéni érdekek primátusát a közérdekkel szemben. Ez a „gyenge állam” követelésével is kiegészült. A liberális fejlődésmélet lényegét a fiziokrata **Mercier de la Rivière** (1720–1793) már a francia forradalom előtt megelőlegezte. „A rend lényegéhez tartozik, hogy az egyén személyes érdeke sohase legyen elválasztható a közérdektől, és éppen ez az, ami a szabadság uralma alatt megvalósul. *A világ ekkor önmagától halad előre. Az élvezetvágy mozgásba hozza a társadalmat, és ez a mozgás a lehető legtökéletesebb állapot felé tartó állandó tendenciává alakul át.*”¹⁰

A vallásos felfogás azonban nem tűnt el, inkább beépült a főleg konzervatív nézetekbe. A francia forradalmat – szélesebb értelemben: az erőszakkal és robbanásszerű minőségi változásokkal járó „revolúció”-t – többnyire igenlő, legalábbis toleráló liberális, szocialista-kommunista nézetekkel szemben megjelennek a békés, mérsékelt, mennyiségi változások kizárólagosságát hirdető, jobbára a konzervativizmussal összefonódó „evolúciós” álláspontok. A fejlődés idealista (Kant, Hegel) és materialista (Feuerbach, Marx–Engels), valamint pozitivista (Comte) koncepcióival karöltve, a 19. század gondolkodóit olyan kardinális kérdések foglalkoztatták, mint pl.: kik vagy mik a társadalmi fejlődés, a történelmi haladás mozgatói? Talán a hegeli „Világsszellem”? A Carlyle-i hősök (nagy történelmi személyiségek)? Az öntudatosodó és aktivizálódó tömegek (élükön a marx-i proletariátussal) vagy egy aktív kisebbség (az elitek)? Az osztályharc vagy a nemzeti-faji küzdelmek? A felsőbbrendű fajok vagy egyéb – öröklődő, biológiai, természetföldrajzi, determinista stb. – tényezők?

A kérdésekre adott válaszok között csupán tallózva, feltétlenül érinteni kell **Georg Wilhelm Friedrich Hegelnek** (1770–1831) a természet egységéből kiinduló idealista világmagyarázatát, a 19. század első felének legnagyobb hatású filozófiai rendszerét. Hegel a történelmi fejlődést a „Világsszellem” (vagy „Abszolút Szellem”) térben és időben kibontakozó objektivációjaként, a történelemben való megvalósulásaként írta le. Szerinte ugyan az ellentétek egységének és harcának dialektikája által mozgatott történelmi folyamat szereplői a(z) – tetteik, érdemeik tudatában nem lévő, de gondolkodó – emberek, ám őket a „Világsszellem” (volta-képpen az Isten) irányítja. Céljai elérése érdekében eszközként használja fel az egyéneket és nemzeteket, de úgy, hogy közben nem korlátozza a szabadságukat. A szabadság ugyanis nem más, mint a felismert szükségszerűség szellemében való cselekvés.

A történelmi változásokat gyakran olyan történelemformáló személyisé-

¹⁰ Idézi *Szczepański, Jan*: A szociológia története. Kossuth, Bp. 1973. 20–21. (A továbbiakban: *Szczepański*)

gek eszközlik, mint Nagy Sándor, Julius Caesar vagy Bonaparte Napóleon. Ők azonban csak akkor és attól váltak igazán nagygyá, hogy felismerték a történelmi szükségszerűséget. Ám nem tudatos szándékaik vagy alantas vágyaik (becsvágy, mohóság, dicsőségszomj...) tették őket történelmi jelentőségűvé. Más emberekhez hasonlóan ők is csupán a „Világszellem” eszközei voltak. A romantikus dicsfényüktől megfosztott történelmi személyiségeket tehát „az ész cselé”-nek pusztá eszközeivé degradálta. A hegeli történelemfelfogásban az egymással küzdő rombolás („rossz”) és teremtés („jó”) szelleme együtt irányítja a fejlődés folyamatát. A pusztító, romboló erőknek és személyeknek is fontos szerepük van. Ezek takarítják el a fejlődés útjában álló akadályokat. A fejlődés végül is nem más, mint a „Világszellem” – ellentétes történelmi korszakokon és eszméken átívelő – kifejlődése, önmegvalósulása, önmagára eszmélése.¹¹

Hegel a történelmi fejlődés 3 szakaszát különböztette meg (amelyek a szabadság tudatának egy-egy állomását képviselték): a keleti világban egyetlen személy volt szabad; a görög-római világban néhány; a germán világban viszont már mindenki. A „Világszellem” tehát végül az eszmék nagy szintézisében (saját filozófiai rendszerében), a teljes szabadság állapotában (a konzervatív, bürokratikus porosz államban) ölt testet. Az „ész menetelése” ezzel végéhez ér. Történelmi útja az öntudatlan anyagi, természeti létezésről (amikor önmagától elidegenedve külsővé vált) a gondolkodó ember történelemformáló cselekedetein keresztül visszatér belső önmagába, eljut önmaga teljességének a felismeréséig.¹²

Hegel a történelemfelfogását, fejlődésméletét az állambölcseletében is kifejtette. Hobbeshoz hasonlóan úgy látta – állítja egy Hegelről írott, s témánk szempontjából fontos tanulmányában Pierre Hassner –, hogy az állam erőszakból, az emberek közötti konfliktusokból született, amelyek működésbe hoztak két alapvető szenvedélyt: a hiúságot (elismertetési vágyat) és az erőszakos haláltól való félelmet. Az elismertetésért vívott élet-halál harc egyenlőtlenséghez vezetett. Az

¹¹ Hegel szerint: „A konkrét eszmék, a népszellemek, igazságukat és rendeltetésüket a konkrét eszmében, az *abszolút általánosságban* bírják – a világszellemben, amelynek trónja körül állnak, mint megvalósulásának végrehajtói, és mint dicsőségének tanúi és díszei.” A világszellem öntudata alakulásának elvei négy világtörténelmi birodalomban nyilvánulnak meg: a keleti, a görög, a római és a germán birodalmakban. *Hegel, G. W. F.: A jogfilozófia alapvonalai* vagy a természetjog és államtudomány vázlata. Akadémiai, Bp. 1971. 359. (352.§), 360. (354.§)

¹² Az „abszolút eszme” és a filozófia feladatának kapcsolatáról a következőket írta: „Az abszolút eszme a filozófia egyetlen tárgya és tartalma. Mivel... lényege az, hogy önmeghatározása, vagyis elkülönöződése által visszatérjen magába, azért különböző alakulatai vannak, s a filozófia feladata az, hogy az abszolút eszmét felismerje bennük.” *Hegel: A logika tudománya*. Második rész. Akadémiai, Bp. 1957. 421. – A fentiekre bővebben lásd: *Bánkuti-Both-Csorba...*, 18-19.; A politikai filozófiák enciklopédiája, 180-181.; SHatlasz, 153.; *Tarnas, Richard: A nyugati gondolkodás stációi*. AduPrint, Bp. 1995. 426-430.

emberek között tehát már az államot megelőzően létrejött az úr és szolga viszony. „Az úr és szolga viszonya azonban messze nem jut nyugvópontra az úr győzelmével – írja Hassner –, olyan dialektikát indít be, amely az emberi történelem mozzgóerejévé válik.”¹³

A 19. század első felében nemcsak Hegelre volt jellemző a fejlődés idealista, vallásos és konzervatív magyarázata. Az európai konzervativizmus klasszikusa, Edmund Burke (1729-1797) nyomán a(z) – ugyancsak felvilágosodás-, forradalom-, liberalizmus és zsidóellenes – francia katolikus konzervativizmus, a restauráció korabeli legitimizmus és ultramontanizmus olyan nagyhatású képviselőit is áthatotta, mint a „trón és oltár szövetségét” hirdető **Joseph-Marie de Maistre** (1753-1821) és Louis Ambroise de Bonald (1754-1840).¹⁴ De Maistre kiindulópontja erős hasonlóságot mutatott Hegel, sőt Vico fejlődésmagyarázatával. Szerinte az emberek „szabad rabszolgák”, akik ugyan önkéntes akaratukból, szükségszerűen cselekszenek, de ezt az „isteni kéz”, „az örök geometer” fennhatósága alatt teszi. A világban mindenütt ez a láthatatlan kéz teremt rendet. Igazából az – általa mélységesen elítélt – francia forradalmat csak látszólag vezették Robespierre-ék, ezek a középszerű gazemberek. Ez „elrendelt forradalom” volt. Hitvallása szerint ugyanis „nem az emberek vezetik a forradalmat, hanem a forradalom használja fel az embereket”. Tehát a francia forradalomban is az Istenség keze munkált. Az Istenség (Nagy Lény), amikor büntet, az „újjászületés” érdekében teszi ezt. Vagyis abból a célból, hogy a forradalom és a köztársaság szükségszerű bukása után visszaálljon a rend: az uralkodói szuverenitás és a monarchia. A forradalom szörnyei és szörnyűségei ily módon – minden látszat ellenére – ezt a nemes célt szolgálták. A történelem tartós intézményei ugyanis mindig vallási eszméken, isteni alapokon (keresztény vallás és egyház, monarchia) nyugszanak.¹⁵

A „kettős forradalom” és a romantika sokirányú hatásainak köszönhetően azonban a 18. század végétől – 19. század elejétől olyan koncepciók is megjelentek, amelyek már nem feltétlenül irracionális, teológiai, emberfeletti mozzgatók-

¹³ Hassner, Pierre: Georg. W. F. Hegel. In: Strauss, Leo és Cropsey, Joseph (szerk.): A politikai filozófia története II. Európa, Bp. 1994. 319. Lásd még: uo. 318. – Hegelre lásd még Paczolay Péter – Szabó Máté: A politikatudomány kialakulása. Korona, Bp. 1996. 137-141. (A továbbiakban: Paczolay-Szabó)

¹⁴ Burke, De Maistre és De Bonald koncepciójáról bővebben lásd pl.: Burke, Edmund: Töprengések a francia forradalomról. Bp. 1990.; Kontler László (szerk.): Konzervativizmus 1593-1872. Szöveggyűjtemény. Bp. 2000. 183-367. (A továbbiakban: Kontler (szerk.); Vadász Sándor: A francia konzervativizmus a XIX. században. Múltunk, 2002/3-4. 34-71.; Ludassy Mária: A trón, az oltár és az emberi jogok. Magvető, Bp. 1984. 7-150.; Kiss László: A modern antiszemitizmus kialakulásának esztörténeti háttere. Acta Academiae Agriensis, Nova Series Tom XXXVII. Sectio Historiae, Eger. 2010, 164-171.

¹⁵ Kontler (szerk.), 253-255., 257-258., 260-261., 267-269.

nak (Gondviselés, Világszellem, Istenség...) tulajdonították a társadalmi fejlődést és történelmi haladást, hanem emberi-társadalmi, materiális, racionálisan belátható és tudományosan magyarázható tényezőknek.

Természetesen ezek között is voltak az idealizmus és a vallásosság felé hajló, mitizált, misztifikált, hősimádó, romantikától és érzelmektől átítatott nézetek. Ez utóbbiak klasszikus példái **Thomas Carlyle** (1795-1881) magával ragadó londoni felolvasásai voltak 1840-ben, amelyeket hamarosan nagy hatású könyv alakban is megjelentetett „Hősökről” („On Heroes...”) címmel. Fejlődéelméletének lényegét már az 1. felolvasásában kifejtette. Felfogása szerint „az egyetemes történelem... alapjában nem más, mint ama nagy emberek (Odin, Mohamed, Dante, Luther, Shakespeare, Cromwell, Rousseau, Napóleon... – K. L.) története, akik itt működtek. Az emberek vezérei voltak ők, a nagyok; alakítói, mintázói s teremttői... mindannak, amit az emberek összessége létrehozni vagy elérni igyekezett. Mindaz, amit e világon megvalósulva látunk,... megtestesülése azoknak a gondolatoknak, amelyek a világba küldött nagy emberekben éltek: az egész világtörténelem lelke, méltán mondhatjuk, az ő történetük.”¹⁶

Carlyle felolvasásainak idejére már készen volt a francia **Auguste Comte** (1798-1857) pozitivista történetfilozófiai, tudományelméleti rendszere. Kialakulóban voltak a német Karl Marx (1818-1883) és Friedrich Engels (1820-1895) történetfilozófiai nézetei is. Mind a pozitívizmus, mind a marxizmus megteremtői a tudományosság, a rendszeralkotás és – ennek részeként – a történelmi haladás, a társadalmi fejlődés átfogó magyarázatának igényével léptek fel. Érzékelték a „kettős forradalom” hatására kibontakozó liberális kapitalizmus visszasságait, igazságtalanságait. A „vadkapitalizmus” valóságával szemben tökéletes(ebb) gazdasági-társadalmi, politikai-kormányzati alternatívákat kínáltak, valójában viszont megvalósíthatatlan jövőképeket konstruáltak. Ez nem volt véletlen, hiszen közös tanítómesterük (Claude Henri de Rouvroy, comte de) Saint-Simon, a kiváló francia utópista szocialista gondolkodó volt (aki mellett Comte 1817-1824 között titkárként, vagyis közvetlen munkatársként működött).

Comte szerint az emberi tudás mindig korlátozott, viszonylagos, korántsem abszolút érvényű. Ily módon le kell mondani a világ egészének, jelenségei belső

¹⁶ *Carlyle, Thomas: Hősökről.* N-Press, Bp. 2003. 19. – A tömegből kiemelkedő nagy egyéniségek történelemformáló szerepét még 50-100 év múlva is igyekeztek igazolni vagy – még inkább – cáfolni, különösen a proletariátus és a tömegek történelmi szerepét hangsúlyozó szociáldemokrata, majd kommunista-sztálinista szerzők. Ízelítőül lásd például *Plechanov: A személyiség történelmi szerepének kérdéséhez.* (1898) Szikra, Bp. 1947.; *Konsztantinov, F.: Az egyéniség és a tömegek szerepe a történelemben.* Szikra, Bp. 1949.; *Alexandrov, G. F.: A társadalom fejlődéséről szóló tanítások.* Szikra, Bp. 1950.; *Kiss Artúr: A néptömegek és a személyiségek történelmi szerepéről.* Szikra, Bp. 1956.

okainak megismeréséről.¹⁷ Ehelyett a tudományoknak a dolgok külsőleg megfigyelhető kölcsönhatásaival (hasonlóságokkal, különbözőségekkal, egymásutáni-ságokkal stb.) kell foglalkozniuk, és az ezek során létrejövő tapasztalatokat kell törvényekbe foglalniuk.¹⁸ Erre azonban a tudományok nem egyformán képesek. Comte 6 alapvető tudományt különböztetett meg (bonyolultságuk alapján): a matematikát, asztronómiát, fizikát, kémiát, biológiát és a – „politikai tudomány”-nak, majd „társadalmi fiziká”-nak nevezett, legbonyolultabb – szociológiát. A „szociológia” elnevezés Comte jóvoltából ugyan már 1838 óta létezett, de a társadalom átalakításának tudományos alapjául szolgáló egzakt, pozitív társadalomtudomány, a szociológia, még megalkotásra várt.¹⁹

Meggyőződése szerint „egyedül egy ilyen rendszerezés mutathatja meg a szellemi kiutat abból a hatalmas társadalmi válságból, amely fél évszázada robbant ki egész Nyugat-Európában s főként Franciaországban.” „A nagy újkori válságnak csak a teljes újjászerveződés vethet véget; ez... egy olyan szociológiai elmélet létrehozását jelenti, amely kellő magyarázatot nyújt az emberi nem egész múltjára...”, s tegyük hozzá: jelenére és jövőjére.²⁰ A francia forradalom utáni „zavaró szenvedélyek”, a „jelenlegi zűrzavar” megszüntetését, a társadalom újjászervezését tehát egy új, a „rend szellemét a haladás szellemével összekapcsoló filozófia” megteremtésével kell kezdeni, hiszen „a haladás ugyanolyan alapfeltétele a modern civilizációnak, mint a rend”.²¹

Comte felfogása szerint a haladás a civilizációra, a gondolkodásra, az emberi szellem és tudomány fejlődésére, és az ember tökéletesedésére egyaránt kiterjed. Ez utóbbi kapcsán kifejtette, hogy a haladás „elsősorban természetünknek, az emberi előrehaladás e legfontosabb tárgyának állandó tökéletesítése”, az emberi értelem és társas hajlam tökéletesedése.²² A történelmi fejlődés kapcsán pedig azt

¹⁷ Meglátása szerint „minden valóságos kutatásunk szükségképpen csak a saját világunkra korlátozódik, s ez mégiscsak csupán kicsiny eleme a világmindenségnek, amelynek feltárásáról egyszer s mindenkorra le kell mondanunk”. Beszéd a pozitív szellemről (1844). In: *Comte, Auguste: A pozitív szellem. Két értekezés.* Magyar Helikon, Bp. 1979. 228. (A továbbiakban: *Comte*)

¹⁸ A „pozitivizmus” elnevezés tehát arra az alapelve, illetve kutatási módszerre utal, hogy a tudományos megismerésnek a kézzelfogható, az érzékileg közvetlenül tapasztalható, vagyis „pozitív” tényekre kell szorítkoznia, s nem általános magyarázatokra. – Dr. Pekár Károly szerint „csak a tényekből kiindulva, lentről felfelé haladva lehet megbízható ismeretekre, a változatlan természeti törvények ismeretére jutnunk. Csak ezen az alapon építhetjük fel az igazán megbízható, pozitív világfelfogást, mert hisz a pozitív szó egyszerűen csak tények szerint valót jelent”. Dr. Pekár Károly: Spencer Herbert. In: *Collins, F. Howard: Spencer Herbert synthetikus filozófiájának kivonata.* Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Bp. 1908. XXII.

¹⁹ *Szczepański*, 55., 57., 59., 62.; *Bánkuti-Both-Csorba...*, 37.; A politikai filozófiák enciklopédiája, 68.

²⁰ *Comte*, 267., 283.

²¹ Az idézetek sorrendben lásd: *uo.* 277., 283.; 272., 270.

²² *Uo.* 282.

hangsúlyozta, hogy „egyedül a pozitív szellem mutathatja meg kellőképpen, hogy *a történelem minden nagy korszaka* megannyi határozott szakasz egy és ugyanazon alapvető fejlődésben; mindegyik szakasz az előzőből ered, s a következő szakaszt megváltoztathatatlan törvények alapján készíti elő”.²³ Az emberi gondolkodás, illetve a tudományos ismeretek fejlődése kapcsán újrafogalmazta a – már Turgot és Condorcet által megelőlegezett – „három stádium” fejlődéstörvényét. A gondolkodás első, teológiai (vagy: katonai) szakasza a tudomány gyermekkorra volt. Az ifjúságát jelentő második szakaszában a tudomány metafizikai (jogi) formát ölt. Ezen keresztül éri el harmadik, pozitív (ipari) szakaszát, vagyis a felnőttkorát.²⁴ A gondolkodás minden stádiumának egy-egy társadalmi formáció feleltethető meg: a feudalizmus; a vallásos meggyőződés megszűnésének és a forradalmi változásoknak zűrzavaros időszaka; a konszolidálódott polgári társadalom „pozitív” korszaka. Ekkorra a tudomány és a technika a teljes érettség szakaszába jut, olyan fejlődési fokra, amikor az ipari társadalom már tudományos alapokon szervezhető újjá. Az újjászervezés elméleti előkészítését a tudósoknak kell elvégezniük. A tudósoknak – a tudomány és a technika, illetve gazdaság alapvető viszonyából kiindulva – a természettudomány hatókörét ki kell terjeszteniük az emberi társadalom kutatási területeire is. A modern civilizációban ugyanis egyre fontosabbá válik az ipari élet. Az így létrehozott rend ugyan kezdetben mesterséges lesz, de idővel tudatossá és természetessé válik.²⁵

Comte eszményi állama, „új” társadalmi berendezkedése a konzervatív-katolikus Joseph-Marie de Maistre, valamint az utópista Saint-Simon erős hatását mutatja. A magas gazdasági-technikai fejlettségű új, ipari társadalmat a tudósok és a gazdag iparosok, bankárok irányítják, akik nem parancsolnak (mint a pozitív korszak előtti idők katonai vezetői), hanem irányítanak. A társadalom tagjai pedig nem alattvalók, hanem partnerek. A rendet (amelyet szerinte elsősorban a munkaadók és munkások közötti osztálykonfliktusok veszélyeztetnek), a politikai stabilitást, valamint a társadalmi konszenzust és osztálybékét nem liberális alkotmányos garanciák biztosítják, hanem erkölcsi-vallási parancsok. Ezek betartásáról/betartatásáról az emberiség papjai gondoskodnak, élükön Comte-val, a főpappal. Az ő feladatuk tudatosítani a társadalmi berendezkedés – feudális-rendi viszonyokra emlékeztető, organikus – alapelveit. Nevezetesen: a felül lévők az alattuk állóknak szentelik magukat. Az alul lévők pedig tisztelik őket, engedelmeskednek nekik. Ebben a – tudományra alapozott, konzervatív, oligarchikus, önkényuralmi – rendszerben szó sem lehet demokráciáról. A döntések meg-

²³ *Uo.* 284.

²⁴ *Szczepański*, 56.; *Bánkuti-Both-Csorba*..., 37.; *Berényi Gábor* utószava. In: *Comte*, 402.

²⁵ *Comte*, 397. (Utószó), 233., 237., 279.

hozatalában az egyéneknek passzív, alárendelt, végrehajtó szerepük van. (Nem véletlenül nevezte Huxley Comte pozitívista rendszerét „kereszténység nélküli katolicizmus”-nak.)²⁶

Comte forradalmi változásoktól irtózó, a „pozitív korszak”-ban osztálybékét óhajtó fejlődéstudományának csúcsát tehát egy olyan – iparosodott, konzervatív, társadalmi-politikai egyenlőtlenségre épülő – tőkés állam jelentette, amelyben egy tudósokból és vagyonosokból álló kisebbség diktatúrát gyakorol a társadalom alávetett, nagy többség felett. Említettük már, hogy ugyanebben az időben, az 1840-es évektől formálódtak ki **Karl Marx** és Friedrich Engels – a társadalom túlnyomó többséget alkotó, alávetett ipari proletariátus osztályharcával, az igazságtalan, kizsákmányoló tőkés rendszert forradalmi úton történő megdöntésével, egyenlőségre és igazságosságra épülő szocialista-kommunista állam és társadalom megteremtésével kapcsolatos – nézetei. „A marxizmus tehát tudományos álarcba bújtatott dogma volt” – írta Richard Pipin –, de mégis csaknem másfél évszázadon keresztül óriási hatással volt az európai politikai gondolkodásra és társadalmi-politikai mozgalmakra.²⁷

Marx (és Engels) történetfilozófiája több forrásból táplálkozott. Ezek: német filozófia (Immanuel Kant, G. W. F. Hegel, Ludwig Feuerbach...); klasszikus angol közgazdaságtan (Adam Smith, David Ricardo, John Stuart Mill; Thomas Malthus); utópista szocializmus és kommunizmus (Saint-Simon, Charles Fourier és Robert Owen); Charles Darwin stb. Ennek megfelelően a marxista filozófiának 3 alkotórésze volt: a dialektikus és történelmi materializmus, a politikai gazdaságtan és a tudományos szocializmus. Feuerbach materializmusát Marx egyesítette Hegel – idealizmustól megfosztott, materialista alapra állított – dialektikájával, Saint-Simonék utópista jövőképeinek elemeivel, nem különben Charles Darwin – Marx által az emberi történelem és társadalom fejlődésére alkalmazott – biológiai evolúciós elméletével.²⁸

²⁶ *Szczepański*, 60.; Politikai filozófiák enciklopédiája, 68-69. – Élete vége felé „A pozitív politika rendszeré”-ben (1851-1854) és a „Szózat a konzervatívokhoz” c. 1855-ös írásában „nyíltan konzervatív, kapitalista diktatúrát hirdetett meg”, néhány közellátási reformmal enyhítve a proletárok alávetettségét. Víziója szerint: „Három proletár gyakorolja huszonegy éven át az átmeneti diktatúrát, mielőtt az anyagi hatalom átkerül három vezető bankár kezébe, közben pedig az Emberiség Főpapja képviseli a szellemi hatalom ellensúlyát.” *Uo.* 69. – Comte filozófiájára lásd még *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitívista történetnézet a magyar történetírásban. I. Akadémiai, Bp. 1977. 48-51., 65-66., 77-78., 89-90., 96-97., 105-108., 125-127., 138-139., *Paczolay-Szabó*, 180-183.

²⁷ *Pipin*, 20.

²⁸ A marxizmus három alapvető forrására és alkotórészére a „klasszikus” marxista irodalomból lásd pl. *Engels*: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. (A továbbiakban: *Engels*: A szocializmus fejlődése...) Marx-Engels válogatott művei. 3. kötet. (A továbbiakban: M-EVM

Mint ismeretes, Hegelnél a világ és a történelem fejlődése a „Világszellem” önmozgásából bontakozott ki az ellentétek egységének és harcának dialektikája (tézis – antitézis – szintézis) révén. A saját filozófia kidolgozásába kezdő fiatal Marx elérte, hogy a hegeli idealista dialektikát materialista alapra, vagyis „a feje tetejéről a talpára állítsa”. A történelem ettől kezdve nála dialektikusan működik. Az anyagi és emberi világban minden mozgásban, kölcsönhatásban van. A mozgás lett az anyag létezési módja. A fejlődés az egyszerűtől a bonyolultabb felé halad. Az ellentétek egységének és harcának következtében a hosszú, „békés” evolúciós időszakokat gyors, ugrásszerű változások, forradalmak követik. („A forradalmak a történelem mozdonyai.”) Tehát a történelem minden fázisa „kitermelte önnön ellentmondását, s ez végül új társadalmi rendszer haladó szintézisét eredményezte. A kapitalizmus tehát semmi más, mint ennek az elkerülhetetlen történelmi fejlődésnek egy újabb lépcsőfoka”²⁹ Charles Darwin „Fajok eredete” c. könyvének megjelenése (1859) után pedig ezt a dialektikus materialista módszert Marx összekapcsolta az evolúciós felfogással, és nemcsak a természet, hanem az emberi történelem és társadalmak fejlődésére is kiterjesztette.³⁰ Hegel és Darwin hatására tehát a természeti és az emberi világ a keletkezés és elmúlás, a fejlődés vagy visszafejlődés, a létért folytatott harc, az állandó változások és kölcsönhatások képét öltötte.³¹

Ezekkel együtt az is világossá vált Marx számára, hogy „minden eddigi társadalom az elnyomó és elnyomott osztályok ellentétén nyugodott”.³² A történelem minden korszakában (az őstársadalom kivételével) a fejlődés mozgatója a(z) – mindenkor gazdasági alpnak megfelelő, egymással szembeesző – osztályok (rabszolgatartók-rabszolgák, földesurak-jobbágyok, burzsoák-proletárok) harca. Ez az osztályharc mindig az adott korszak gazdasági viszonyainak terméke és kifeje-

3.) Kossuth, Bp. 1975. 380-412.; *Lenin, V. I.*: A marxizmus három forrása és három alkotórésze. Lenin válogatott művei. 1. kötet. Szikra, Bp. 1954. 63-68., Darwin hatására lásd *Engels*: A szocializmus fejlődése..., 381., 394., 402., 407.; *Engels*: A Karl Marx sirjánál tartott gyászbeszéd tervezete. M-EVM 3. 426.; *Engels*: Karl Marx temetése. M-EVM 3. 428.; *Pipes*, 19.

²⁹ Az idézet helye: *Strathern, Paul*: Marx. Saxum, h. n., é. n. [Az 1. angol kiadás éve: 2001] 46. Lásd még: *uo.* 14.; *Engels*: A szocializmus fejlődése..., 395. *Benedek*, 241-242.

³⁰ Karl Marx temetésén (1883) mondott gyászbeszédében Engels – egyebek között – a következő gondolatokkal búcsúztatta barátját. „Darwin a szerves természet fejlődési törvényét fedezte fel – Marx az emberi történelem fejlődési törvényét: azt a(z)... tény, hogy... a közvetlen anyagi létfenntartási eszközök termelése s ezzel egy egy nép vagy korszak mindenkor gazdasági fejlődési foka az az alap, amelyből az illető emberek állami berendezései, jogi nézetei, művészete, sőt vallási képzetei kifejlődtek, és így ebből az alpból kell ezeket magyarázni is – nem pedig... megfordítva”. *Engels*: Karl Marx temetése, M-EVM 3. 428.

³¹ *Engels*: A szocializmus fejlődése..., 394.

³² *Marx és Engels*: A Kommunista Párt kiáltványa. Marx-Engel válogatott művei. 1. kötet. Kossuth, Bp. 1975. 146. (A továbbiakban: Kommunista Kiáltvány)

zödése. A dinamikus(bba)n fejlődő termelőerők (termelő eszközök és termelési tapasztalatok) egy idő után lázonganak a lassabban fejlődő termelési viszonyok (az anyagi javak termelése és elosztása során az emberek között kialakult tartós kapcsolatok) ellen. A mennyiségi fejlődés (evolúció) hosszabb szakaszait tehát egy bizonyos ponton hirtelen változások, forradalmak (revolúciók) szakítják meg. A fejlődési folyamat során a gazdasági alap és a felépítmény (politikai-kormányzati rendszer, kulturális, művészeti, vallási stb. viszonyok) között is kiéleződnek az ellentétek. A feszültségek mélyén az áll, hogy az anyagi javak termelése társadalmi, kollektív jellegű, a megtermelt javak elosztása viszont egyéni, magánjellegű. A termékek és a profit előállítói, a munkások, csupán nyomorúságos munkabért kapnak, miközben a – társadalmi termelésben közvetlenül részt nem vevő, de a termelőeszközökkel, tőkével, hatalommal stb. rendelkező – tőkések a munkások munkaerejének kizsákmányolása révén értéktöbbletre tesznek szert.³³ Vagyis – ahogyan már Fourier is észrevette – a bőség szüli a nyomort.

A kapitalizmus szükségszerű bukása/megdöntése tehát végül is két alapvető tényezőnek köszönhető: a kapitalizmust feszítő belső (mélyülő, feloldhatatlan) ellentmondásoknak, valamint a megdöntésében érdekelt proletárok – akik csak a láncukat veszíthetik, de cserébe egy egész világot nyernek – kizsákmányolás elleni harcának. „Ezt a pontot – állította bizakodóan Engels – most elértük”. A burzsoázia politikai, intellektuális és gazdasági csődje „alig titok már”. A társadalom minden tagja anyagi, egzisztenciális bőségének biztosítása, valamint testi és szellemi adottságaik szabad kifejlése már most is „tökéletesen kielégítő és napról napra bőségesebb lesz”. A (társadalom túlnyomó többségét alkotó, egyre szervezettebb és öntudatosabb) proletariátus forradalmi úton történő hatalom-megragadása – elsőként a legfejlettebb gazdaságú országokban –, a proletárdiktatúra megteremtése tehát nem lehet kétséges, mivel „ez a lehetőség most először létezik, de *létezik*!”³⁴

A hatalom megragadása után a termelési eszközök állami-közösségi tulajdonba kerülnek. A dinamikusan növekvő társadalmi termelés ettől kezdve előre megállapított tervek szerint folyik. „Az egyedi létezésért folyó küzdelem véget ér – állította Engels. Ezzel válik csak ki az ember... az állatvilágból, lép át állati létezési feltételekből valóban emberiek közé.” Megszűnik az elnyomás és a kizsákmányolás anyagi és osztályalapja. A kommunizmus felé a szocializmus átmeneti időszakán keresztül haladó társadalomban nemcsak a kizsákmányolás és az osztályok szűnnek meg, hanem maga a(z) – funkcióit a dolgok igazgatására és a termelési folyamat szervezésére redukáló – állam is elhal. „Az emberek saját

³³ Engels: A szocializmus fejlődése..., 396-401.; Kommunista Kiáltvány, 137-141.

³⁴ Engels: A szocializmus fejlődése..., 409-410.

társadalmasítása, amely eddig a természet és a történelem által rájuk kényszerítettként állt velük szembe, most az ő szabad tettüké válik.... Csak ettől kezdve fogják az emberek teljes tudatossággal maguk csinálni történelmüket... Ez az emberiség ugrása a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába”.³⁵ Marx és Engels dialektikus materialista utópiája szerint tehát – a hegeli „Világ-szellem”-hez hasonlóan – a történelemnek, mint osztályharcok történetének a fejlődése a kommunizmussal véget ér. Megvalósul az ókor óta oly sokszor vágyott „boldog aranykor”.

Evolucionizmus, darwinizmus, szociáldarwinizmus

Amikor Charles Darwinnak „A fajok eredete” című könyve 1859-ben megjelent, az evolúció gondolata már csaknem egy évszázad óta „ott lógott a levegőben”.³⁶ (Maga Darwin is felsorolta a fejlődés kérdését így vagy úgy érintő előfutárok hosszú sorát.) Néhány megcsontosodott tudományos dogmával is le kellett számolni: a svéd orvos-botanikus **Karl von Linné** (1707-1778) fixizmusával (kreacionizmusával) és bibliai teremtéstörténetével, valamint a francia paleontológus-zoológus **Georges Leopold Cuvier** (1769-1832) katasztrófaelméletével.³⁷ Linné 1735 után kidolgozott mesterséges rendszere a bibliai teremtéstörténet alapjára helyezkedett. Eszerint a hatnapos teremtés óta a fajok rendszerében semmilyen változás nem történt, vagyis a fajok állandóak, változatlanok. Cuvier is a fixizmus talaján állt. Mereven elutasította a fajfejlődést és ezt nagyhatású katasztrófaelmélettel kapcsolta össze (amelyet egyébként a lamarcki fokozatos fejlődés cáfolására elevenített fel). Állítása szerint a Föld különböző rétegeiből előkerült őslénymaradványok nem elődei a most élő fajoknak. Ezek is a teremtés idején keletkeztek, de természeti katasztrófák következtében kipusztultak. Cuvier fajok kipusztulását lehetségesnek tartotta, átalakulásukat azonban nem.³⁸

A 19. századi evolúciós elméletek előtt a rasszok osztályozását kétféle módon próbálták igazolni. A monogenizmus (vagyis az egy töről való származás) hívei

³⁵ Az idézetek helye: *uo.* 410-411., illetve: 408-410. – Marxra lásd még *Cropsey, Joseph*: Karl Marx. In: A politikai filozófia története II. 412-449. Minden idők egyik legjobb, több kiadást megért Marx monográfiája: *Wheel, Francis*: Karl Marx. A Life. Norton, 1999.

³⁶ Claude Lévy-Strauss szerint „elég, ha csak egy pillantást vetünk a 18. századra, amikor szinte burjánzottak azok az alapvető gondolati sémák, melyekről később oly sok vita folyt: Vico”spirálja” és az általa leírt „három életszakasz” már előre vetítette Comte „három állapotát” és Condorcet „lépcsőfokait”. Spencer és Tylor... már az előtt kidolgozták és közreadták tanaikat, hogy megjelent volna *A fajok eredete...*”. Lévy-Strauss, *Claude*: Faj és történelem. Napvilág, Bp. 1999. 24. (A továbbiakban: Lévy-Strauss)

³⁷ *Benedek*, 276.

³⁸ *Uo.* 219., 263.; *Bánkuti-Both-Csorba...*, 363.

szerint minden ember Ádám és Éva egyszeri teremtéséből származik. Az emberi fajok egy időben alakultak ki. Az édeni tökéletességet követően azonban – főként éghajlati, természetföldrajzi tényezők miatt – különböző mértékben leromlottak, elkorcsosultak: a fehérek legkevésbé, a feketék legjobban. Egyesek ezt a leromlást visszafordíthatónak, mások visszafordíthatatlannak látták. A poligenizmus nem a Szentírásból indult ki. Állítása szerint az emberi nem a világ különböző részein nem egy időben alakult ki. Az emberi rasszok különálló biológiai fajoknak tekinthetők, amelyek között már kezdetben is eltérő fejlettségű csoportok léteztek. Ily módon például a legfejlettebb fehérekkel az alul álló feketék nem lehetnek egyenlők.³⁹

A 18. századi tudósok némelyike, noha elfogadták a bibliai teremtéstörténetet és a fixizmust, felismert valamilyen „létraszerű”, lépcsőzetes fejlődést. A darwini evolúció felé azonban a származástan (a fejlettebb fajok a fejletlenebbek leszármazottai) és a transzformizmus (a környezeti feltételek változásainak hatására az alacsonyabb rendű élőlényekből magasabb rendűek jönnek létre) két korai képviselője nyitott utat.⁴⁰ Darwin elméletének egyik előfutára a nagyapja volt. Az orvos és természetbúvár **Erasmus Darwin** (1731-1802) felvetette a szelekció gondolatát. Megsejtette, hogy a fajok közös őstől származhatnak, s hogy az állatok között harc folyik a létezésért. A környezeti változások hatására megjelenő új szükségleteknek, majd képességeknek nyomán az eredetileg közös ősből eltérő fajok fejlődnek ki. A botanikus-zoológus (Jean-Baptist Antoine de) **Lamarck** (1744-1829) pedig 1809 után az élővilág olyan – természetes leszármazási, evolúciós, transzformista – rendszerének megalkotására tett kísérletet, amely a fajok egymásból származását a körülmények változásából és lassú időbeli alkalmazkodásából magyarázta. Ezt – tévesen – a szerzett tulajdonságok átörökíthetőségével kapcsolta össze.⁴¹

E. Darwin és Lamarck gondolatai (elsősorban Cuvier nyomasztó tekintélye

³⁹ A monogenizmusra és poligenizmusra lásd *Gould, Stephen Jay: Az elméricskelt ember*. Typotex, Bp. 1999. 61. *Wade, Maurice L.: Racial Science: Continuity and Change*. In: *Race and Racism in theory and Practice*. Edited by Berel, Lang. Rowman and Littlefield Publishers, Inc. Oxford. 2000. 27-43

⁴⁰ Természetesen más nagyhatású inspirátorai is voltak, mint pl. a demográfus Thomas Robert Malthus (1766-1834), a geológus Charles Lyell (1797-1875) vagy a biológus-geológus-antropológus Alfred Russel Wallace (1823-1913), akinek a fajok természetes kiválasztásával foglalkozó kéziratát (1858) Darwin jól ismerte.

⁴¹ *Benedek*, 256-259.; *Bánkuti-Both-Csorba*..., 365.; Korai (XVIII-XIX. századi) evolúciós elméletek. (Kiss János) http://elte.prompt.hu/sites/default/files/tananyagok/02_SzegediPeter-Tudomanytortenet/ch05s05.html(2015. 01.16.) – A 18. sz.–19. sz. 1. felének természettudományos gondolkodásának fejlődéséről részletesen lásd *Benedek István: Lamarck és kora*. Gondolat, Bp. 1963.

miatt) a maguk korában semmiféle hatást nem keltettek. Az evolúció eszméjét tehát a 19. század közepén **Herbert Spencer** (1820-1903) és főként Charles Darwin hintették szét a tudományos és a hétköznapi életben. A szociológus-filozófus-természettudós Spencer – Darwinnal párhuzamosan, sőt a szelekció elvének feltételezésében őt némileg meg is előzve – fejtette ki liberális evolúciós nézeteit. Anélkül, hogy ismerte volna Erasmus Darwin vagy unokája, Charles Darwin „létért folyó küzdelem”-mel kapcsolatos gondolatát (az előbbiét minden bizonnyal nem ismerte, Darwinét pedig még nem ismerhette), az élővilág és – tegyük hozzá – a társadalom alaptörvényének az erősebbek, életképesebbek vagy tehetségesebbek érvényesülését tartotta. Az 1850-es években fogalmazta meg a „legalkalmasabb túlélése”, illetve „fennmaradása” (survival of the fittest) alaptörvényét, amelyről Darwin 1859-ben önkritikusan úgy vélekedett, hogy az általa alkalmazott „természetes kiválasztás”-hoz képest a „Herbert Spencer úr által gyakran használt kifejezés, »a legalkalmasabb túlélése«... pontosabb, gyakran ugyanolyan jól használható”.⁴² Ezeket a gondolatait Spencer – akiről még lesz szó – nemcsak a szociológiájába vitte át, hanem a pszichológia, az etika, a nyelvészet, a művészet stb. területeire is.

Az evolúciót tehát nem **Charles Darwin** (1809-1882) fedezte fel „A fajok eredete”-ben (1859), de az ő tudományosan megalapozott koncepciójának, az evolúció módjára és mechanizmusára vonatkozó elképzeléseinek köszönhető, hogy – nagy vitákat kavargatva – egy csapásra hihetővé, érthetővé és követhetővé vált.⁴³ A „darwinizmus”, vagyis a fejlődés biológiai magyarázata szerint, mivel több egyed születik, mint amennyi felnőhet és szaporodhat, küzdelem folyik a létért.⁴⁴ Ez a küzdelem – amelyben a változatok (kezdődő fajok) nem egyformán sikeresek – igen lassú lépésekben választja ki a legalkalmasabb tulajdonságokat kifejlesztőket. Egészen parányi különbségek is eldönthetik, hogy melyik változat, faj fog elszaporodni, vagy ellenkezőleg, elpusztulni. A természetes kiválasztás (natural selection) tehát a létért folyó küzdelemmel (struggle for life) együtt járó versengésből következik az életfeltételekhez (éghajlat, táplálék, járványok stb.) különbözőképpen alkalmazkodó, rátermettebb vagy kevésbé rátermett tulajdon-

⁴² Darwin, Charles: A fajok eredete. Typotex, Bp. 2000. 60. (A továbbiakban: Darwin) – Benedek, 243., 278.

⁴³ Linné tétele ekkor már „erősen ingadozott: hiszen ha nem igaz a bibliai hatnapos teremtés, akkor nincs okunk azt hinni, hogy egyszerre és készen keletkeztek a mai fajok, annál is kevésbé, mert a Föld mélye már ontja az őskor óta elpusztult elődök csontjainak és egyéb maradványainak határtalan tömegét. Voltaképp csak azt kell bebizonyítani, hogy ezek csakugyan *elődök* voltak, és megtalálni a *származáskulcsát*; ezt tette Darwin”. Benedek, 276. – Maga Darwin is rámutatott, hogy a fajok egymástól különböző jellemvonásai és változékonysága: „A teremtés alapján nem magyarázható...”. Darwin, 418.

⁴⁴ Uo. 61-63., 413-414.

ságokkal rendelkező változatok, fajok között. A legkeményebb harc általában egy faj egymással versengő egyedei között folyik, de a faj egyes változatai és a nemzetség fajai között is erős lehet.

A változatok egyszer megszerzett tulajdonságai – állította Darwin Lamarck nyomán – az utódokra változatlanul átöröklődnek. Az egyes variánsok rátermettsége különböző. A fajok voltaképpen olyan tartósan életképes, „jól kivethető változatok”, „amelyeknek állandósultak a vonásaik”. Egy nemzetség fajait ezek az eltérő, állandósult jellemvonások különböztetik meg egymástól. Hosszú távon a populáció (az evolúció alapegységét képező valamilyen „sokaság”: változat, faj, nemzetség stb.) egésze alkalmazkodik, adaptálódik a környezethez. A szelekció tehát ugyan az egyedekre hat, de igazából nem ezek változnak meg, hanem tulajdonságaiknak a populáción belüli gyakoriság megoszlása. A világ távoli részeire vándorlással eljutó, egymástól elszigetelt fajok egyedei (illetve egy nemzetség vagy magasabb egység összes faja) ugyanazoktól az – egykor egyetlen helyen élő – őseiktől származnak.⁴⁵ Darwin monogenista elméletében tehát a fajok kapcsolát nem mai, átmeneti formáik teremtik meg, hanem közös múltjuk, amelyet rekonstruálni lehet.⁴⁶ „A fajok eredetét”-ben kimondottan a növény- és állatvilággal foglalkozott. Csupán könyve legvégén fejezte ki reményét abban, hogy „ha majd a természet minden termékére úgy tekintünk, mint aminek hosszú története van”, vagyis „ha majd így fogjuk szemlélni az élőlényeket”, akkor talán: „Fény derül majd az ember eredetére és történetére is”.⁴⁷

Darwinnak hamarosan számos „tudományos” követője támadt. Az evolúció bűvöletében élő, Darwin vagy Spencer nézeteinek „továbbfejlesztésére” törekvő szociáldarwinista „tudósok” ugyanis a biológiai evolúció gondolatát – különös tekintettel a természetes kiválasztás és a létért folyó küzdelem törvényére – átvitték, kiterjesztették és alkalmazni kezdték a természettudományokban, és ami témánk szempontjából a legfontosabb, a társadalomtudományokban (szociológiában, történelemtudományban, pszichológiában, politikatudományban stb.) is.⁴⁸

Főleg Darwin hatására, egyre többen hivatkoztak a biológiára, hiszen úgy vélték, hogy az evolúció a társadalomtudományok számára is új lehetőségeket kínál. Az élő szervezet, az organizmus felépítése és működése hamarosan a társadalom legnépszerűbb modellje lett. Ez azt is jelentette, hogy a társadalom történeti útját

⁴⁵ Uo. 409.

⁴⁶ A fentiekre lásd: Benedek, 279.; Bánkuti-Both-Csorba..., 369.; Kampis György: Darwin és a fajok eredete. Bevezető tanulmány. In: *Darwin*, XI., XIV-XV., XXIII.; 418.

⁴⁷ *Darwin*, 428., 430.

⁴⁸ A szociáldarwinizmus fogalmával, lényegével, Darwin és a szociáldarwinizmus viszonyával kapcsolatban lásd pl. *Hawkins, Mike: Social Darwinism in European and American Thought 1860-1945: nature as model as threat.* Cambridge University Press, Cambridge. 1997. 21-38.

már nem a „tökéletesedés” jelölte ki, hanem a biológiai, természettudományos alapokra helyezett fejlődés és haladás törvényszerűségei. Ennek a társadalomtudományokban (elsősorban Charles Lyell geológus, Herbert Spencer, a régészek és őslénykutatók hatására) az 1830-as években megkezdődő váltásnak egy új, történeti-összehasonlító módszer felelt meg leginkább. Ez az evolucionista módszer abból indult ki, hogy a Föld különböző rétegeiből előkerült kőületek, őslény- és (hamarosan) emberi maradványok mindegyike eltérő (föld)történeti korszakokról, és ezáltal az élővilág evolúciójáról tanúskodik. Vagyis: a jelen olyan múzeumnak tekinthető, amelyből rekonstruálható a múlt, a régi, és amelyből körvonalazni lehet a jövő hozzávetőleges irányát is.⁴⁹

Az elmondottakból látható, hogy a társadalmi fejlődéstudomány időben valamelyest megelőzte a biológiai evolúció elméletét. Ám a biológiai evolúció tana olyan tudományos hipotézis volt, „amelynek valószínűségi mutatója a természettudomány összes hipotézise közül a legnagyobb. A társadalmi vagy kulturális evolúció elképzelése ezzel szemben a tények tálalásának csábító, ámde gyanúsán kézenfekvő módszere lehet csupán”. A biológiai evolúció elmélete tudományos volt, míg a biológiai alapra állított társadalmi fejlődéstudomány gyakran nem volt egyéb, mint egyfajta tudományos színezetű álarc.⁵⁰ Ez a tudományosságra törekvő, de sok esetben csupán áltudományos álarc pedig, nem árt még egyszer hangsúlyozni, alapvetően azzal magyarázható, hogy a szociáldarwinisták a társadalomtudományokra is átvitték és ott kritikátlanul alkalmazták a biológia – társadalom kutatására nem, vagy csak nagy megszorításokkal érvényesíthető, de általuk abszolút érvényűnek tekintett egy vagy néhány – törvény(szerűség)ét. Szociáldarwinistának tehát „többnyire azokat az elméleteket nevezzük, melyek szerint a természetes kiválasztódás törvénye („a legalkalmasabb megmaradása”) a társadalomban is érvényesül, és az emberi történelem menete ennek az elvnek a működésével magyarázható”.⁵¹

A hosszú 19. század második felében a szociáldarwinizmusnak számos (organicista, evolucionista, naturalista, determinista, rasszista, antiszemita, elitista...) irányzata és képviselője volt. Egyes kutatók saját kutatási területükön tevékenyen hozzájárultak a darwinizmus, illetve az evolúciós gondolat „továbbfejlesztéséhez”. Mások viszont csupán átvették és saját tudományos gondolatrendszerükbe szervesen-szervetlenül beépítették mások szociáldarwinista nézeteinek bizonyos elemeit, miközben maguk is hozzáte(he)ttek néhány – tudományáguknak megfelelő – adalékot. Alaposabb elemzés esetén azt látjuk, hogy a természettudományok, kü-

⁴⁹ Somlai Péter: A szociológia születése a 19. században. In: A szociológia kialakulása. (Szerk. Felkai Gábor) Új Mandátum, Bp. 1999. 17. (A továbbiakban: A szociológia kialakulása)

⁵⁰ Lévy-Strauss, 24-25.

⁵¹ Politikai filozófiák enciklopédiája, 451.

lönösen pedig a biológia rohamos fejlődésének időszakában, a szociáldarwinizmus – témánk szempontjából – meghatározó irányzata az evolucionizmustól elválaszthatatlan naturalista irányzat volt. A naturalista ember- és társadalom felfogás, amint a neve is mutatja, a természetre, az ember biológiai lény voltára helyezte a hangsúlyt. Az ember és a társadalom a természet része és a természet törvényeinek van alávetve. Ily módon a társadalmi jelenségek és folyamatok alapvetően természeti jellegűek. Az evolucionista nézetek szerint az emberek nem társadalmi, hanem elsősorban biológiai lények (organizmusok), akik meghatározott földrajzi (és társadalmi) környezet hatásainak vannak kitéve. A társadalmak élete tehát a biológiai és a természeti környezet törvényei által determinált.

Függetlenül attól – állítja Szczepański is – , hogy a társadalmi jelenségeket biológiailag vagy földrajzilag determinált tényezőkre vezették-e vissza, a naturalista nézetek egyik közös kiindulópontja az volt, hogy „a társadalom a természet része, és életfolyamatait a természet törvényei szabják meg”. Abban is közösek voltak, hogy „a társadalmi fejlődést egy meghatározó tényezővel vagy rokon tényezők együttesével magyarázzák”. Olyan elméleti séma megteremtésére törekedtek, amely „a társadalmi jelenségek és folyamatok teljes gazdagságát egyetlen alapelv szerint rendezi el”. Harmadrészt, miközben ezek az egytényezős elméletek a társadalmi folyamatokat természeti folyamatokra vezették vissza, „egyben azt állították, hogy e folyamatok szükségszerűek, elkerülhetetlenek és változhatatlanok”.⁵²

A következőkben a naturalista-evolucionista, szociáldarwinista irányzatok szinte áttekinthetetlen rengetegéből itt most csupán az evolucionista-organicista irányzat, valamint a hódítás- vagy konfliktuselmélet három jellegadó képviselőjével foglalkozunk.

A szociáldarwinizmus néhány jellegadó képviselője

Mivel Charles Darwin nem volt szociáldarwinista, nem ő lett az irányzat első képviselője, hanem **Herbert Spencer**, aki ismert módon már „A fajok eredete” előtt papírra vetette „a legalkalmasabb túlélésé”-nek (survival of the fittest) evolucionista-organicista alaptörvényét. Legfontosabb vitáit nem is a darwinizmus megalapítójával folytatta, hanem – a Comte-val azonos című „Társadalmi statiká”-ja („Social Statics”) 1850-ben történt megjelenése után – a pozitivizmus atyjával. Eközben továbbvitte, teljesen kidolgozta a „mestere” által felvázolt tudományelméletet, megteremtve a pozitivizmus és evolucionizmus szintézisét. (Nem véletlenül nevezte filozófiáját szintetikus filozófiának.)

⁵² Szczepański, 187.

Az élő szervezetek (organizmusok) és a társadalmak – Comte-nál is meglévő – analógiájából kiindulva, annak kimutatására törekedett, hogy az evolúció elve a társadalmakra, sőt a világ minden (természeti, társadalmi, kulturális, pszichikai stb.) jelenségére és folyamatára érvényes. Egységesnek és átfogónak szánt világmagyarázatát tehát – meglehetősen mechanikus és naturalista módon – ebből az egyetlen, törvényből próbálta meg levezetni. A világban minden és mindenki a természet evolúciós törvényeinek, a fejlődés és a bomlás ritmikus váltakozásainak van alávetve. A fejlődés ugyanis nem más, mint az anyag és a mozgás szakadatlan átcsoportosulása: integrációja és dezintegrációja. Az evolúció akkor ér véget, ha az erők kiegyenlítődnek, egyensúlyba jutnak. Az ezt követően elkezdődő, ezzel ellentétes irányú folyamatok okozzák a bomlást, ami azonban nem végleges megsemmisülést jelent, mert a bomlás ismét fejlődésbe megy át.⁵³

Az élő organizmushoz hasonlóan működő „szuperorganizmus”-nak, a társadalomnak, szintén alapvető tulajdonsága a fejlődés, vagyis szervezetének és működésének differenciálódása, valamint egyensúlyi állapota. A fejlődést (az ember fizikai, értelmi, érzelmi, pszichikai... képességeivel kapcsolatos) aktív belső és passzív külső (főleg éghajlati és természetföldrajzi) tényezők határozzák meg. A társadalom meghatározott természeti környezetben és más társadalmak szorításában él, és – az egyensúlyra törekedve – állandó harcot vív a létért. Az új körülmények között előnytelen(ebb) tulajdonságokkal rendelkező egyedek, fajok, társadalmak kipusztulnak, míg az alkalmazkodni képesek fennmaradnak.⁵⁴ A környezeti hatások változásával tehát a tulajdonságok megváltoznak, mígnem az adott csoport újra egyensúlyba kerül a környezetével, vagy ellenkezőleg, kipusztul.

A létért folyó küzdelem természetes velejárója a félelem is. A halottaktól való félelem nyomán megszületnek a vallási intézmények, az erősebbektől való félelem pedig az állami-politikai intézmények kifejlődéséhez vezet. Ez a kifejlő-

⁵³ *Uo.* 137-138., 140., 154-155. 157.; *Pál Eszter*: Herbert Spencer. In: A szociológia kialakulása, 151-154., 163-164. (A továbbiakban: *Pál*) – Az evolúció lényegét az „Alapvető elvek” 96-97.§-ában Spencer a következőképpen definiálta. Idézzük: „... mondhatjuk, hogy a szakadatlanul lefolyó változások a szétszórt és észre nem vehető állapotból az összevont és észrevehető állapot felé, és azután ismét a szétszórt és észre nem vehető állapot felé történnek...” „Az ekkép egymással mindenütt harcban levő folyamatokat, amelyek mindenütt hol időlegesen, hol tartósabban túlsúlyba kerülnek egymással szemben, mi *fejlődésnek* vagy *evolúciónak* és *felbomlásnak* nevezzük.” *Spencer, Herbert*: Alapvető elvek. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Bp. 1909. 339. (A továbbiakban: *Spencer*)

⁵⁴ „Mert a »természetes kiválasztás« folyamata révén mindenik faj folytonosan megtisztul az olyan egyedektől, amelyek a közös típustól oly irányban térnek el, hogy kevésbé felelnek meg a lét feltételeinek. Állandóan megmaradnak tehát azok az egyedek, amelyek létük feltételeinek minden tekintetben megfelelnek...” *Uo.* 569.

dés nem mesterséges, hanem spontán, fokozatos, természetes. A társadalmak és államok fejlődésének is a differenciálódás az alapja. Ez a fejlődés az egyszerű törzsektől az egyre összetettebb, komplexebb társadalmi-politikai organizmusok kifejlődése felé halad. A politikai struktúrák kialakulásában és fejlődésében a háborúknak igen fontos szerepük van. A környező társadalmakkal vívott háborúk során ugyanis kiemelkedik egy katonai vezető. Körülötte az idők során – a környezeti hatásoknak megfelelő, egyre differenciáltabb – tanácsadó testületek, intézmények stb. jelennek meg. A politikai szervezet típusa minden esetben a környezeti hatásoktól függ. Ám a háború csak egy bizonyos evolúciós szintig lendíti előre a fejlődést. A fejlettebb, ipusztársadalmakban már a fejlődés kerékkötőjévé válik.⁵⁵

A fejlődés tehát az egyszerű katonai társadalomtól az összetett, civilizált, iparosodott társadalomig terjed. A természetes kiválasztódás, vagyis a legalkalmasabbak fennmaradása és a gyengébb képességűek alárendeltsége, vagy kipusztulása mozgatja. Akik e természeti törvény kíméletlen hatásait enyhíteni akarják – mint pl. a szocialisták –, a történelmi fejlődés természeti logikáját szankcionálják meg, mert az iparkodókkal, az erősekkel szemben a henyélőket, hozzá nem értőket óvják, konzerválják. A kor zaklatott társadalmi problémáira az evolúció hoz megoldást, amely majd biztosítja a tökéletesedő társadalmak egyensúlyát és maximális alkalmazkodását a természeti környezethez.⁵⁶ Spencer ebben a tekintetben is inkább Lamarck, mintsem Darwin nyomán haladt. Átvette azt az (azóta tévesnek bizonyult) nézetet, hogy a szerzett tulajdonságok öröklődnek. Szerinte tehát a szerzett pozitív tulajdonságok felhalmozódásának köszönhető az emberek és társadalmak állandó tökéletesedése, illetve az ilyen tulajdonságokkal nem rendelkezők pusztulása.⁵⁷

A fejlődés Herbert Spencer által is képviselt pozitivistá-naturalista, evolucionista-organicista vonulatával és a felvilágosodás racionalizmusával szemben az osztrák-német társadalomtudományban a 19. század második felében megerősödött a historizmus konzervatív irányzata, amely a történetileg kialakult és áthagyományozódott dolgok fontosságát hirdette. Leopold von Ranke, Heinrich von Treitschke és mások minden természeti, társadalmi és kulturális jelenség történetiségét hangsúlyozták, mondván, nem a természet formálja az embert, hanem fordítva. A természet végső soron az emberi tevékenység eredménye, melynek ezért az emberhez hasonlóan történelme van.⁵⁸ Ám a 19. század második felében

⁵⁵ *Szczepański*, 152.; Pál, 161-162., 166-167., 169-170.

⁵⁶ A politikai filozófiák enciklopédiája, 441.

⁵⁷ Pál, 161-162. – A pusztulás a társadalmak esetében pl. külső támadás miatt is bekövetkezhet, ami dezintegrációhoz vezet. Uo. 164. – Spencer rendszerére lásd még: *Paczolay-Szabó*, 154-156.

⁵⁸ Treitschke gondolatai az állam(hatalom)történelmi fejlődésben játszott kiemelt szerepéről és a

német nyelvterületen a historizmussal több tekintetben szembeesző evolúcionizmus különféle – a létért folytatott küzdelemmel együtt járó hódításokat, társadalmi és háborús konfliktusok determináló szerepét abszolutizáló – egytényezős, szociáldarwinista elméletei is felvirágoztak.

Ezek egyikének nagyhatású képviselője a Galíciából (Krakkóból) Grazba került, lengyel-osztrák kötődésű **Ludwig Gumplowicz** (1830-1909) egyetemi tanár volt, a – gazdag történelmi előzményekkel rendelkező – hódítás- vagy konfliktuselméletek kiemelkedő képviselője. Darwintól eltérően ő a poligenizmus híve volt. „A fajok harca” (Der Rassenkampf – 1883) művében, amelynek már a címe is beszédes, azt vallotta, hogy az evolúció folyamán az első embercsoportok egymástól függetlenül keletkeztek. A fejlődés tehát olyan folyamat, amely különböző időpontokban és eltérő földrajzi helyeken élő embercsoportok között megy végbe, de azonos természettörvények szerint. Az emberek egymás közötti kapcsolatait a velük született gyűlölködés határozta meg. Ez a gyűlölet elkerülhetetlenül konfliktusokkal és harcokkal járt. Ezek során az erősebbek leigázták a gyengébbeket. Szerinte az állam keletkezése is a törzsek közötti konfliktusokból magyarázható.⁵⁹ A hatalomnövelés és a folytonos terjeszkedés ugyanis az állam természettörvény-szerű tendenciája. A konfliktus az államokon belül (a hódítók és meghódítottak között) és az államok között állandóan zajlik. Az állam tehát olyan erőszakszervezet, amelynek segítségével, és amelynek keretei között folyó harcból győztesen kikerülő, kisebb létszámú faj szolgáltatásba dönti a tőle számosabb leigázott(ak)at. Vagyis faji ellentét nélkül nincs állam, állam nélkül viszont nem mehet végbe a fajok harca és ötvöződése (amalgamációja), amely utóbbi nélkül nincs kultúra és civilizáció.⁶⁰

Gumplowicz lengyel volt, a nemzetileg-nemzetiségileg kevert Galícia szülötte és a multietnikus Osztrák–Magyar Monarchia polgára. Nem véletlen tehát, hogy fontosabb műveiben (pl. „Faj és állam” – 1875), „A fajok harca” – 1883, „A szociológia alapvetése” – 1885) a „faj” fogalmát – a „Faj és állam”-tól eltérően – már nem biológiai, antropológiai értelemben használta, hanem a törzsek, né-

„fajok” történelmet formáló kíméletlen harcáról hamarosan Gumplowicznál is visszaköszönnek majd. – A fentiekre lásd *Felkai Gábor*: A német és az osztrák szociológia a századforduló előtt. In: A szociológia kialakulása, 284. (A továbbiakban: *Felkai*)

⁵⁹ „Minden történelmi államszervezetben... olyan szociális ellentéteket találunk, az uralkodó és elnyomott osztályok oly merev fölé- és alárendeltségét, hogy... arra kell következtetnünk: a vonatkozó állam *hódítással* keletkezett, olyan módon, hogy valamely gyengébb néptörzset egy erősebb erőszakkal a hatalma alá vetett és leigázott”. Idézi: Nemzettudat mint filozófia Ciszlajtániában. Gumplowicz és Masaryk. In: *Nyíri Kristóf*: A Monarchia szellemi életéről. Gondolat, Bp. 1980. 70. (A továbbiakban: *Nyíri*), *Felkai*, 393.

⁶⁰ A fentiekre lásd *Wiatr*; *Jerzy J.*: A politikai viszonyok szociológiája. Kossuth, Bp. 1980. 67. (A továbbiakban: *Wiatr*); *Nyíri*, 70-71., *Felkai*, 373., 382.

pek, nemzetek és főleg osztályok megjelölésére. Leegyszerűsítő módon ezeket a csoportokat a „faj” ködös és zavaros fogalmába illesztette be, illetve a fajok létért folytatott harcára vezette vissza és viszont. A korábbiaktól eltérően „A fajok harca”-ban már úgy ítélte meg, hogy a faj nem természettudományos, antropológiai fogalom, hanem történeti fogalom. A faj keletkezése nem természeti, hanem történeti folyamat eredménye. A faj tehát a szociális fejlődés során és által keletkezett, nyelvi, vallási, erkölcsi, jogi, kulturális stb. vonásokkal összekapcsolt olyan etnikai egység, amelynek azért az igazi kötőanyaga a vér egysége. Ahol a felsorolt komponensek meg vannak, ott etnikai egységről van szó. Az etnikai egység (mint a világtörténelem legfontosabb kísérőjelensége) viszont azonosítható a fajjal, noha – hangsúlyozta újra –, manapság már nem léteznek származási, vérségi, antropológiai értelemben vett fajok, beleértve a germánokat is. A fajok tehát az őshordák óta olyan – idegen, meghódított fajok és a győztes faj amalgamációjából (ötvöződéséből) keletkezett – heterogén etnikai, sőt szociális csoportok, amelyek egymással is, és önmagukon belül is állandó harcot folytatnak. A fajoknak ez a harca a világtörténelmi folyamat igazi hordozója.

Ha viszont a történelemben változatlan természeti törvények uralkodnak, amihez kétség nem férhet, gyakorlatilag nincs „fejlődés”. Nemcsak a fajok harca állandó, hanem az őskor óta az ember természete, vágyai, szükségletei, képességei és szellemi sajátosságai is változatlanok. Legfeljebb annyi változás van, hogy az ősi gyűlöletet, a másoktól való retteget és az idegen javak megkívánását a „patriotizmus” (értsd: etnocentrizmus, nacionalizmus, sovinizmus stb.) váltja fel. Következésképpen, az emberiség lényegében nem fejlődik, nem halad, nincs egységes történelem. Fejlődés legfeljebb csak az egyes kultúrkörökön belül lehetséges. Gumplowicz (mint később Oswald Spengler) az élőlények egymást követő életfázisainak (születés, ifjúság, érettség, öregkor, pusztulás) természettörvényét analóg módon a kultúrkörök belső fejlődésére alkalmazta.⁶¹

A szociáldarwinista Gumplowicz tehát, akárcsak tanítványa, Ratzenhofer is, a természeti és a társadalmi folyamatok teljes azonosságából indult ki. Meggyőződése szerint a természettudományok feladata a történelmi folyamatok változatlan természeti törvények segítségével való magyarázata, élükön a darwini „struggle for life”-val. Nincs társadalomtudomány társadalmi természettörvények nélkül. Nem meglepő, hogy a szociológia tudományában is „az emberiség természetrajza”-t látta. Az ember és az állam természettörvénye egyaránt az egyenlőtlenség. Ily módon az egyenlőség – a forradalommal és a francia forradalom másik két

⁶¹ Lukács György: Az ész trónfosztása. Akadémiai, Bp. 1974. 533., 535. (A továbbiakban: Lukács), Felkai, 369-370., 388., 393. – Gumplowicz társadalmi evolúcióval kapcsolatos nézeteinek összefoglalását lásd Gumplowicz, Ludwig: The Outlines of Sociology. Batoche Books, Kitchener (Ontario, Canada). 1999. V. fejezet, 186-199.

jelszavával együtt – természetellenes. Tévedés és képzelgés a vak ösztönök által irányított ember szabadságáról és cselekedeteinek ésszerű voltáról még csak beszélni is.⁶²

Gustav Ratzenhofer (1842-1904) osztrák tábornok, Gumplowiczhoz, a barátjához hasonló szociáldarwinista nézeteket vallott, bár amint az alább hivatkozott munkájából is kitetszik, hatással voltak rá Herbert Spencer és a pozitivizmus, August Weismann, Wilhelm Wundt és Friedrich Ratzel biológiai, filozófiai és etnológiai tanai is. Ám Gumplowicztól eltérően – állítja Jerzy Wiatr – ő a monogenezis híve volt.⁶³ A létért vívott küzdelem (ami az emberiség történetének egyetemes törvénye) során az emberek elkülönülése törzsek és fajok létrejöttéhez vezetett. A fajok létrejötte és változékonysága tehát nem oka, sokkal inkább következménye az életfeltételekhez, a környezethez való alkalmazkodással együtt járó létért folyó harcnak.⁶⁴

Ratzenhofer tehát, akárcsak Gumplowicz is, a természeti és a társadalmi folyamatok azonosításából indult ki (az előbbieket dominanciája mellett). Hitte és vallotta, hogy a társadalmi-történelmi folyamatokat a természettudományok változatlan természettörvényei segítségével kell magyarázni. „Azt mondom: a legszélesebb értelemben vett természettudományok alapjai a szociológiának” – a fiziológiától egészen a lélektanig. A világ fizikai törvényei, a kémia tanai – vagyis igazolt, pozitív tények és nem spekulációk (mert az ember nem képes megismerni a szociális jelenségeket) – határozzák meg a társadalmi jelenségeket, a szociális folyamatokat. A geológia pedig „minden történelem kezdete”. Amint minden természeti jelenségnek „történelmi lefolyása van, azonképpen a történelem csak természeti események elbeszélése, amelyek emberek közt folytak le”.⁶⁵

Ratzenhofer megalkotta az emberek veleszületett érdekeinek – „öserővel” összekapcsolt – tipológiáját. Az emberi és a társadalmi érdekeket a – világmindenség egészét az atomoktól az égitestekig átható – teremtő „öserő”-ből vezette le. René Descartes nyomán úgy látta, hogy az öntudat az „egyetlen bebizonyított va-

⁶² Az elmondottakra lásd: *Nyíri*, 72-74.; *Lukács*, 533-537.; *Felkai*, 364., 390.

⁶³ Ezt megerősíteni látszik Ratzenhofer – paleontológiai, zoológiai kutatásokra, koponyaalkatra, a bőr pigmentációjára hivatkozó – állítása, miszerint a poligenista feltevés „önmagában nem valószínű, hanem elfogadhatónak látszik az a föltevés, hogy az ember egy kihalt antropoidából származott...”. *Ratzenhofer*: A szociológiai megismerés lényege. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Bp. 1908. 165. (A továbbiakban: *Ratzenhofer*) – Felkai Gábor szerint viszont Ratzenhofer – úgy tűnik – elfogadta Gumplowicz „poligenetikai” elméletét. *Felkai*, 408.

⁶⁴ *Wiatr*, 68.; *Felkai*, 398., 404., 408.

⁶⁵ *Ratzenhofer* 14., 15. – Álláspontja szerint a kémia alaptörvényei a társadalom törvényei is. Ebből a kémiai alaptörvényből vezeti le a társadalmak fejlettségét is. Egy primitív társadalom viszonyai a szervetlen kémiai, míg egy fejlett társadalomé a szerves kémiai állapotokra hasonlítanak. *Felkai*, 407.

lóság”, s mint ilyen, „az őserő legelőrehaladottabb hatása”. Az öntudat nem más, „mint kifolyása a mindenségben működő őserőnek...”. A fejlődést mozgató őserő állandó és a világ megismerésének alapegysége, „a mindenség anyaga”, ami az élő teremtményekben faji formában van lekötve. A világ teremtményeiben tehát a bennük működő, érdekeik által vezérelt, velük született őserő nyilvánul meg. Ez munkál a környezethez való alkalmazkodásban, a lassú evolúciós fejlődésben ugyanúgy, mint az önfenntartási, illetve fajfenntartási ösztönben, hiszen az őserő arra törekszik, hogy „az organikus életet a képzelhető legnagyobb tökélyre kifejllessze”. Ratzenhofer tehát szétválaszthatatlan kapcsolatot látott a fejlődést mozgató érdekek és az öntudat, a létfeltételek kihasználására és a szükségletek kielégítésére való törekvés, valamint az – ezekben munkáló és feltartóztathatatlanul fejlődő – őserő között.⁶⁶

A társadalmi kapcsolatokat és folyamatokat Ratzenhofer a vegyi, kémiai folyamatok analógiájára fogta fel. Ezeket is az affinitás, a taszítás, a keverés, a dörzsölés, a hevítés vagy az ellenségeskedés mozgatják. „Vérellenségeskedés a szenvedélyek kitörésére vezet, hasonlóan a robbanó anyagok meggyulladásához.” A táplálkozás és a létfenntartás célja már az ősidőkben „magában foglalja a létért való harcot minden más lény ellenében...”. A faj, illetve a közösség fenntartása és a minden fajtájú harc „természetünk szociális része”.⁶⁷

Ratzenhofer nem kidolgozója, csupán átvevője és alkalmazója volt mások bizonyos fajelméleti gondolatainak, amelyeket meglehetősen eklektikusan alkalmazott. A Földön élő népek, illetve fajok között szociális és kulturális fejlődésük szerint tett különbséget, nevezetesen: természeti és kultúrnépek. Meglátása szerint „a természeti népek általában a fekete vagy barna fajhoz tartoznak; túlnyomóan a föld déli országait lakják. A kultúrnépek ellenben, amelyek túlnyomóan a fehér és sárga fajhoz tartoznak, az északi földtekén laknak... Minden faj magán viseli a keveredés ösmertető jeleit és minden nép között kölcsönös befolyások mutathatók ki”. Különösen a szomszédok érintkezése, valamint az egyének és csoportok vándorlása már régóta folyik, amelyek a törzseket, fajokat szétszórták és sokszorosán összekeverték. A fekete és a feketékkel keveredett barna fajnál megfigyelhető primitív szociális viszonyok egyrészt az északi fehér fajjal való keveredés hiányának, másrészt a forró éghajlatnak köszönhetőek. Ellenben pl. az előrehaladottabb társadalmi viszonyok között élő sárga malájoknál már megfigyelhetők „az északi fajok befolyásai”. A fehér és a sárga fajok a mérsékelt égövben élnek, amely elegendő táplálékot és munkára serkentő tetterőt, összességében

⁶⁶ Ratzenhofer, 30-33., 38., 45.; *Wiatr*, 68.; *Felkai*, 402., 405.

⁶⁷ Sorrendben lásd: Ratzenhofer, 118., 159.

a legjobb életfeltételeket biztosít számukra.⁶⁸ Minden kezdeményezés a fehér fajból indult ki, mivel ennek harci szelleme a legerősebb.

Ratzenhofer egy – az állam keletkezésével foglalkozó későbbi fejezetben – újból fajelméleti fejtegetésekbe bocsátkozott (továbbra is zavarosan és kifejtetlenül), amelyeket kultúrkörökre való utalásokkal egészített ki. A „karthágói szemita népet” Róma hódította meg. Ezt követően a római kultúra lesz az, amely a vándorló és katonailag győztes „árja népek”-et, a „germánokat legyőzi és a Nyugat népkeveredését a germán eredetű római államnak aláveti”.⁶⁹ Ezzel megvetik a jelenlegi (nyugat-európai) államok közös érdekeken nyugvó alapjait. Az európai, kelet-ázsiai és észak-amerikai fejlődő kultúrkörökhöz képest „a többi világ különböző módon visszamaradt, úgy hogy (náluk) a szociális folyamat minden fejlődési stádiuma még ma is megtalálható”.⁷⁰

Az önfenntartás érdeke mind a természeti népeket, mind a kultúrnépeket először a védekezésre kényszerítette. Harcképességük növekedésével azonban a természeti népek bosszúálló és rabló hadjáratokba, a kultúrnépek pedig politikai harcokba, hódító hadjáratokba kezdtek. Gumpłowicz hódításelmélete nyomán Ratzenhofer is úgy vélekedett, hogy az ellenség kezdeti kiirtása helyébe a legyőzöttek leigázása, szolgáskorba döntése lépett, oly módon, hogy egy vándorló törzs legyőzött és saját lakhelyén leigázott egy megtelepedett törzset.⁷¹ Az önfenntartás, az ettől elválaszthatatlan szaporodás és táplálkozás, nem különben az állandósuló harcok és konfliktusok az embert egy idő után az államilag rendezett egymás mellett élés útjára terelték. A leigázással ugyanis a győztes törzs immár csak politikailag semmisítette meg a legyőzöttet, amely – ebben az új uralmi viszonyokat teremtő politikai közösségben – a társadalom alsó rétegét képezte. A leigázott törzs munkájának hasznát élvező győztes törzs – az ellentét nyugalomban tartását célzó – hatalmi koncentráció révén uralkodó helyzetbe került. Az állam vér szerint is különböző csoportjai között tehát faji, szociális és politikai egyenlőtlenség uralkodik, amit a hatalmon lévők érdekeit szolgáló jog törvényesít. Ez a differenciálódás az újabb hódításokkal fokozódik. Az állam felvirágzását ugyanis további hódító, területszerző harcok kísérik, amelyek során a korábban leigázottak – amennyiben részt vesznek ezekben a hadjáratokban – „magasabb szociális helyzetbe jutnak”. Így jön létre a nép, melynek „sajátossága a tömegek állami differenciálása”. A további fejlődés során az ellentétes érdekű, alávetett és uralkodó törzsekből – belső harcaik dacára – létrejön a még magasabb szintű

⁶⁸ Uo. 172., 174.

⁶⁹ Uo. 205. (206.);

⁷⁰ Uo. 208.

⁷¹ Uo. 193., 196., 198.

organizáció, a nemzet.⁷² Az államok közötti különbségek Ratzenhofer szerint az örökl(öd)éssel magyarázhatók. Egy állam lényegi vonásai ugyanis a benne élő néptörzsek – életfeltételeik által kitermelt változatlan – sajátosságait tükrözik.⁷³

A társas lét azonban fizikai és pszichológiai betegséggel, „elfajzással” is járhat. Amíg ugyanis a kis közösségekben az erős és egészséges individuumok vannak többségben, a beteg vagy gyenge egyedek hatásai semlegesítődik. Ha viszont ez utóbbiak túlsúlyba kerülnek, megkezdődik az adott társadalmi képződmény lassú hanyatlása. Egyébként a történelemben és a politikában mindig egy aktív kisebbség uralkodik a – „vezető” akaratának engedelmeskedő – passzív többség felett. Mégis megeshet, hogy „egy mértékadó posztot betöltő beteges individuum kényszerképzetei társadalmi jelentőségre tesznek szert”.⁷⁴

Ratzenhofer konfliktus- és hódításelmélete – amelybe fajelméleti, szociálpszichológiai, elitista és egyéb elemek is jócskán vegyültek – jól tükrözte a szociáldarwinizmus számos gyengéjét. A természettudományos törvények, valamint a természetben örökösen folyó harc társadalmi fejlődésre gyakorolt hatásainak abszolutizálása determinizmussal és a tudományosság látszatát keltő vulgarizmussal párosult. Rendszeralkotási kísérletéből időleges hatású egytényezős elmélet lett. A 19. század második felében és a századfordulón számos hasonló egytényezős (rasszista, antiszemita, földrajzi determinista, szociálpszichológiai, elitista stb.) elmélet is világot látott. Ezek vizsgálata azonban már egy másik tanulmány feladata lehet.

⁷² *Uo.* 197., 199-202., 223.

⁷³ Felkai, 414.

⁷⁴ *Uo.* 403.